

PRZEGLĄD CZASOPISM

Liturgia Sacra 18 (2012), nr 2, s. 621–638

RIVISTA LITURGICA (2011), NR 5–6; (2012), NR 1–4

Piąty zeszyt periodyku „Rivista Liturgica” z 2011 r. opatrzone tytułem *Prawo i liturgia*. Znalazło się tu dziesięć artykułów. Pierwszy z nich, *Il „dirito liturgico”: significato e interpretazione* („«Prawo liturgiczne»: znaczenie i interpretacja”, s. 741–767), przybliży znaczenie wyrażenia „prawo liturgiczne”. Agostino Montan stara się ukazać stosowanie tej formuły przed i po Soborze Watykańskim II. W słowniku liturgicznym z 2011 r. to wyrażenie objaśniono jako zbiór praw i norm, które określają życie liturgiczne Kościoła. Dla niektórych liturgistów takie wyjaśnienie jest nieadekwatne i anachroniczne. Autor zauważa, że pierwotnie liturgia i prawo pozostawały w ścisłej do siebie relacji ze wzajemnym pożytkiem. W kan. 2 Kodeksu Prawa Kanonicznego czytamy, że Kodeks nie określa obrzędów, jakie należy zachowywać przy sprawowaniu liturgii, dlatego dotychczasowe przepisy zachowują swoją moc.

Giuliano Brugnotto pisze na temat obecności przepisów liturgicznych w historii kolekcji kanonicznych (*Cenni sulle prescrizioni liturgiche nella storia delle collezioni canoniche*, s. 768–788). Przepisy rytualne w księgach liturgicznych były wyrażane na przestrzeni wieków w różny sposób. Autor nawiązuje do przepisów w *Didache*, *Tradycji Apostolskiej* Hipolita, *Kanonach apostoelskich*, decyzjach soborowych i dekretach papieskich; mówi o kolekcjach gregoriańskich, *Dekretach Gracjana*, księgach potrydenckich i Kodeksie z 1917 r. Z przeglądu tych dokumentów wynika, że relacja między legislacją liturgiczną i normatywną kanoniczną nie rodzi sprzeczności. Liturgia i prawo uzupełniają się w procesie dokonywanych

reform. Każda reforma liturgiczna wymaga określonego porządku i uznania przez władzę Kościoła.

Różne rozporządzenia czy wprowadzenia do ksiąg liturgicznych służą rozwojowi norm zawartych w Kodeksie Prawa Kanonicznego i w innych prawach Kościoła. Bp Juan Ignacio Arrieta w studium pt. *Valenza dottrinale e qualifica degli documenti introduttivi degli „Ordines” e valore della „recognitio”* („Znaczenie doktrynalne i kwalifikacja dokumentów wprowadzających do obrzędów i wartość rozpoznawania”, s. 789–803) objaśnia hierarchiczność norm liturgicznych. Po wydaniu Kodeksu w 1917 r. prawa liturgiczne, które były z nim sprzeczne, miały być zmienione. Po edycji nowego Kodeksu w 1983 r. ok. 76 numerów w różnych *Praenotanda* trzeba było poprawić, zgodnie z wytycznymi Kodeksu (kan. 2). Autor nawiązuje do niektórych kanonów mających związek z kwestiami liturgicznymi i je komentuje. Jest tu mowa m.in. o *Ordo Rituum Conclavis* z 2000 r.

Bp Cyril Vasil’ rozważa zagadnienie prawodawstwa Kościołów wschodnich, uwydatniając walory i znaczenie relacji między prawem i liturgią w świetle *Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich (La legislazione liturgica delle Chiese d’Oriente. Valore e significato del rapporto tra diritto e liturgia, alla luce del „Codice dei Canonici delle Chiese Orientali”*, s. 804–821). Kościoły wschodnie w aktualnym prawodawstwie nie są już określane jako „ryty”, ale jako Kościoły *sui iuris*, czyli jako skupiska wiernych złączonych z hierarchią. Dzisiaj te Kościoły bazują na prawodawstwie zawartym w Kodeksie kanonów, a w szczególności na Instrukcji dotyczącej stosowania przepisów liturgicznych Kodeksu. W artykule jest odniesienie do kanonów starożytnych i współczesnych, które łączą się z tematyką liturgiczną. Kościoły skłaniają się raczej ku tradycji niż ku odnowie liturgicznych adaptacji, charakterystycznych dla Kościoła łacińskiego.

Kodeks Prawa Kanonicznego wiele uwagi poświęca sakramentom. W kan. 23 wskazuje się, że „wierni mają prawo otrzymywać pomoce od swoich pasterzy z duchowych dóbr Kościoła, zwłaszcza zaś słowa Bożego i sakramentów”. Kodeks mówi o sakramentach w różnych miejscach i ta kwestia stała się obiektem badań Jesu Pudumai Dossa w artykule pt. *Sacramenti: un diritto dei fedeli?* („Sakramenty: prawo wiernych?”, s. 822–847). Zwraca on uwagę na zaangażowanie wiernych w życie sakramentalne i na ich troskę o sprawowanie sakramentów. Wierni mają prawo do korzystania z sakramentów, które służą zbawieniu. Szafarze nie mogą ich odmawiać tym, którzy właściwie o nie proszą i są odpowiednio przygotowani (por. kan. 843).

Abp Francesco Coccopalmerio skupia się w swoim studium na tematyce dotyczącej autorytetu biskupa diecezjalnego w kwestiach liturgicznych (*L’autorità del vescovo diocesano in materia liturgica*, s. 848–854). Podstawę do rozwinięcia tematu stanowi kan. 838 Kodeksu, którego fragment brzmi następująco: „Kierowanie

świętą liturgią należy w sposób wyłączny do władzy kościelnej, którą jest Stolica Apostolska oraz, zgodnie z prawem, biskup diecezjalny”. Szczegółowe rozwinięcie zagadnienia autorytetu biskupa w sprawach liturgicznych znajduje się w *Direktorium posługi duszpasterskiej biskupów* z 2004 r. I właśnie ten dokument stanowi główne źródło, z którego korzysta autor.

Gli adattamenti previsti nei libri liturgici: significato, valori e problematiche („Adaptacje przewidziane w księgach liturgicznych: znaczenie, walory i problematyka”, s. 855–862) — to tytuł noty autorstwa Corrado Maggioniego. Odnowione księgi liturgiczne według sugestii *Sacrosanctum Concilium* zawierają w *Praenotanda* wskazania dotyczące adaptacji poszczególnych obrzędów, które należą do kompetencji Konferencji Biskupów danego kraju i wymagają aprobaty ze strony Stolicy Apostolskiej. Posiadają one znaczącą wartość dla życia duchowego wiernych, jednakże mogą rodzić niekiedy nieporozumienia, zwłaszcza wtedy, gdy w danym kraju wprowadza się zwyczaje obcej mu kultury.

Znaczenie Magisterium Kościoła jest w sposób szczególny wyeksponowane przez różnorodność dokumentów, którymi Kościół posługuje się w głoszeniu orędzia zbawienia. Cleto Pavanetto wylicza różne dokumenty papieskie według ich ważności (encykliki, adhortacje, listy apostolskie, dekrety, motu proprio, homilie, przemówienia itp.) i krótko wyjaśnia ich znaczenie. Artykuł nosi tytuł: *I documenti pontifici classificati secondo la loro importanza* (s. 863–876).

„Przepisy a twórczość w obrzędzie. Lektura antropologiczna pomagająca zrozumieć kwestie pastoralne” (*Normatività e creatività nel rito. Una lettura antropologica per una ricomprensione pastorale*, s. 877–892) — to artykuł, którego autorami są: Gaetano Comiati i Francesca Leto. Terminy „twórczość” i „przepisy” zdają się być dzisiaj popularne w kulturze i w Kościele. Normy liturgiczne nie są po to, aby ograniczać i przeszkadzać w celebracji oraz zapobiegać kreatywności, ale ich celem jest dawanie możliwości do twórczego działania.

W „aktualnościach” kończących treści zeszytu opublikowano artykuł Agostino Montana na temat implikacji prawnych Instrukcji *Universae Ecclesiae* w perspektywie *Motu proprio Summorum Pontificum* (*L’Istruzione „Universae Ecclesiae” nella prospettiva del Motu proprio „Summorum Pontificum”*. *Implicanze giuridiche*, s. 893–916). Instrukcja została opracowana przez Papieską Komisję *Ecclesia Dei* w 2011 r. W artykule nakreślono niektóre kwestie liturgiczne obecne w reformie posoborowej i ukazano podejście do nich papieża Benedykta XVI, który boleje nad tym, że dzisiaj często przeciwstawia się w sposób naiwny tradycję postępowi. Instrukcja jest przede wszystkim skierowana do tych, których zadaniem jest troska, aby przestrzegane były przepisy kościelne. Celem Instrukcji jest zagwarantowanie właściwej interpretacji i poprawnego stosowania motu proprio *Summorum Pontificum*.

Szósty zeszyc dwumiesięcznika poświęcony jest w znacznej części zagadnieniu sztuki celebrowania. Romano Cecolin w części tytułu swego studium korzysta ze

słów Chrystusa ujętych w Ewangelii św. Jana (4,23): „Oddawanie czci w Duchu i prawdzie: nie przeciwko, ale w kierunku rytu” (*Adorare in spirito e verità: non contro, ma verso il rito*, s. 935–960). Czynniki ludzkie są konieczne dla czynności rytualnych, które pomagają ożywić religijne doświadczenie pochodzące zawsze z inicjatywy Bożej. Autor analizuje kilka perykop nowotestamentalnych, a zwłaszcza fragment J 4,1–42, obejmujący dialog Jezusa z Samarytanką, w którym jest nawiązanie do oddawania czci w Duchu i prawdzie. To właśnie Duch pomaga poznać Syna, a w Synu człowiek dochodzi do poznania Ojca. Dokonuje się to w życiu wiary i w kulcie. Jezus przekazuje ludziom prawdę poprzez swoją osobę, słowa i czyny.

Luigi Girardi zwraca uwagę na sztukę i styl celebrowania w oparciu o księgi liturgiczne (*Celebrare con i libri liturgici: arte e stile*, s. 961–976). *Ars celebrandi* jest konieczna w liturgii, gdyż rodzi owoc w postaci stylu celebrowania. Księgi liturgiczne podają porządek celebracji, który, gdy jest zachowywany, pozwala dobrze sprawować liturgię. Praktykowanie sztuki celebrowania i nabycie liturgicznego stylu dokonuje się zawsze w oparciu o księgi liturgiczne, mające swój wzorzec w *editio typica*. Styl sprawowania liturgii ma opierać się na stylu dzisiejszego Kościoła.

Pisarze wczesnego średniowiecza potrafili wykazać, że Bóg ukazuje się zawsze przez symbole i metafory, a człowiek może zrozumieć to, co duchowe, poprzez rzeczy materialne podpadające pod zmysły. U niektórych artystów (np. Rafael) obraz powstawał najpierw w ich wyobraźni, a następnie był urzeczywistniany na płótnie. Liturgia Kościoła prowadzi człowieka drogami symboli i przeprowadza go od tego, co widzialne, do tego, co niewidzialne. Bogata symbolika znajduje się w obrzędach sakramentalnych, które obok tekstów obejmują czynności i gesty. Bóg często jawi się jako światłość, co obrazuje używanie światła w liturgii, a w oknach świątyń — witraży. Powyższe zagadnienia omawia Felix Maria Arocena w studium pt. *Il linguaggio simbolico della liturgia* („Język symboliczny liturgii”, s. 977–997).

Abp Piero Marini pisze o ceremoniale i mistrzu celebracji (*Il Caeremoniale e il Maestro della celebrazione*, s. 998–1005). Ukazuje związek ewolucji liturgii rzymskiej z kompilacją ceremoniałów i rozwojem urzędu ceremoniarzy. Wspomina o ceremoniale biskupów w *Pontyfikale* Wilhelma Duranda, ceremoniałach z 1600 i 1982 r. Ceremoniały są kontynuacją średniowiecznych *Ordines Romani*. Najbardziej znani ceremoniarze papiescy pojawiają się w XV w. O mistrzu celebracji mówi *Caeremoniale episcoporum* z 1982 r. Jego zadaniem jest troska o przygotowanie, piękno, prostotę i porządek celebracji, której przewodniczy biskup. Ma on być ekspertem liturgii.

Polski liturgista ks. Andrzej Żądło zamieszcza artykuł dotyczący pojęcia uczestnictwa w liturgii po Soborze Watykańskim II (*Il concetto di partecipazione alla liturgia dopo il Concilio Vaticano II*, s. 1006–1020). Liturgia jest czynnością Chrystusa, jedyne i wieczne Kapłana, jest też czynnością ludu kapłańskiego Kościoła. Na uczestnictwo wiernych w liturgii zwracano szczególną uwagę w okresie

ruchu liturgicznego w XIX i XX w. Pogłębienie tego zagadnienia nastąpiło na Soborze Watykańskim II. Liturgia jest misterium głęboko zakorzenionym w życiu ludzkim i wymaga czynnego uczestnictwa ze strony wiernych. Chcąc owocnie uczestniczyć w liturgii, trzeba znać prawdy wiary, rozwijać wiarę w swoim wnętrzu i być aktywnie obecnym na celebracji. Wiernych należy motywować do uczestnictwa pełnego, czynnego i owocnego.

Matiàs Augé w nocie *Quale solennità?* („Jaka uroczystość?”, s. 1021–1027) przybliżył pojęcie uroczystości w *Sakramentarzu* z Werony, w dokumentach ostatniego soboru i w *Mszale* Pawła VI. W tych źródłach termin *sollemnitas* wskazuje zwykle na celebrację liturgiczną w jej całości. Celebracja ta wyraża się w czytaniach, modlitwach, akklamacjach, gestach, śpiewach, ciszy itp.

Mistrz celebracji liturgicznych w bazylice *Santa Maria degli Angeli* w Rzymie, Gian Pietro Caliari, opublikował artykuł pt. „*Domine doce nos orare et celebrare*” *L'arte del Maestro delle celebrazioni liturgiche* („Panie, naucz nas modlić się i celebrować». *Sztuka mistrza celebracji liturgicznych*”, s. 1028–1046). Złota reguła sztuki celebrowania głosi, że liturgii się nie wytwarza, ale ją się przyjmuje. Autor noty zastanawia się w świetle *Praenotanda* i *Caeremoniale episcoporum* nad rolą i udziałem mistrza celebracji w *ars celebrandi*. Do V w. w Kościele sprawy celebracji liturgicznych (dyscyplina, troska, spokój i godność) były powierzone diakonom. Mistrz ceremonii na Zachodzie pojawia się w XV w. Pierwszym źródłem dla sztuki celebrowania jest Pismo Święte. Chrystus uczy nas modlitwy i celebracji poprzez słowa i przykłady, a także przez swoje działania w liturgii Kościoła. O poprawną i piękną celebrację powinien troszczyć się mistrz celebracji liturgicznych. Taki urząd powinien być w każdej wspólnocie chrześcijańskiej.

Francesco Nasini zauważa, że *ars celebrandi* wymaga rygoru i powagi. Celebracji nie wolno przemieniać w coś podmiotowego, gdzie dominuje osobowość przewodniczącego, ponieważ w liturgii bierze czynny udział także wspólnota, a pierwszym jej podmiotem ma być zawsze Chrystus. W poprawnej sztuce celebrowania należy pozwolić przemawiać językowi werbalnemu i niewerbalnemu. Liturgia umożliwia człowiekowi spotkanie z działaniem zbawczym Boga i wpływa na formowanie jego wiary. O tych kwestiach czytamy w artykule pt. „*Ars celebrandi*” *e didascalizzazione della liturgia* („Sztuka celebrowania i nauka płynąca z liturgii”, s. 1047–1056).

Końcowy fragment zeszytu obejmuje noty bibliograficzne. C.A. Fontana pisze o Orazio Cosatim — ceremoniarzu kard. Federico Borromeo (*Orazio Casati, ceremoniere del cardinale Federico Borromeo*, s. 1057–1062). Stwierdza, że funkcja mistrza ceremonii pojawiła się po raz pierwszy w Mediolanie w 1572 r. z inicjatywy św. Karola Boromeusza.

Z.G. Chiaramonte przybliżył dzieło autorstwa ks. Gjon Buzuku, które nazwane zostało mszałem i wydane w 1555 r. w języku albańskim (*Il „Messale” di Gjon*

Buzuku (1555). Un „hapax” in lingua albanese tra riforma, controriforma e islam, s. 1063–1073). P. Sorci w krótkiej nocie podaje zawartość tego mszału (*La liturgia del „Messale” del Buzuku. Nota aggiuntiva*, s. 1074–1076).

W Watykanie opublikowano w 2009 r. Konkordancję Mszału hiszpańsko-mozarabskiego. A. Ivora w krótkiej prezentacji ukazuje euchologię hiszpańsko-mozarabską, uwydatniając jej specyfikę. Studium nosi tytuł: *Il linguaggio del Messale ispano-mozarabico* (s. 1077–1092).

S. Vacca kreśli historię liturgii Kościoła na Sycylii w XI–XIII w., a następnie przybliży *Mszal* gallikański i kościoła w Messynie, wydany drukiem w 1499 r. i ponownie opublikowany w Watykanie w 2009 r. (*Chiesa e liturgia in età normanna. Il „Messale secundum consuetudinem Gallicorum et Messanensis Ecclesie”*, s. 1083–1103).

Pierwszy zeszyt periodyku z 2012 r. obejmuje artykuły o tematyce pogrzebowej. Nowe obrzędy w języku włoskim ukazały się w 2011 r. i mają obowiązywać od 2 listopada 2012 r. Angelo Lameri prezentuje studium pt. *La nuova edizione italiana del „Rito delle esequie”. Motivazioni e caratteristiche* („Nowa edycja obrzędów pogrzebu w języku włoskim. Motywacje i charakterystyka”, s. 18–43). We Włoszech od 1983 r. zaczęto zwracać szczególną uwagę na kwestię adaptacji obrzędów liturgicznych. Przygotowanie drugiej edycji obrzędów pogrzebu trwało stosunkowo długo. Pierwszy etap prac związanych z adaptacją obrzędów rozpoczęto w 1985 r.; drugi etap zainaugurowano w 1998 r., ale dopiero w 2008 r. Stała Rada Episkopatu dała kolejny impuls do zrewidowania tłumaczenia i adaptacji rytuału. Utworzona grupa robocza opracowała rytuał, który został zatwierdzony przez Kongregację Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów w 2010 r. Autor studium, po scharakteryzowaniu „nowości”, przedstawia tabelę porównawczą pierwszej i drugiej edycji rytuału, która świadczy o kontynuacji i jednocześnie o postępie w sprawowaniu obrzędów.

Goffredo Boselli przedstawia artykuł pt. *Il rito delle esequie: confessione della fede e umanizzazione della morte* („Obrzędy pogrzebu: wyznanie wiary i humanizacja śmierci”, s. 44–70). Liturgia ofiaruje współczesnemu człowiekowi wymiar ludzki poprzez słowa i gesty ukazujące sens życia i śmierci, co pomaga w otwarciu się i skierowaniu na drogę paschalnej wiary i nadziei zmartwychwstania. Specyfiką chrześcijańskiego pogrzebu jest jego wymiar ludzki, inspirowany przez to, co przeżył Chrystus. A On przeżył śmierć własną i innych. W obrzędach pogrzebowych Kościół celebrowe liturgię zmartwychwstania. Nowe obrzędy w języku włoskim odnawiają świadomość, że wyznanie wiary w Chrystusa umarłego i zmartwychwstałego stanowi centrum misji Kościoła. W odniesieniu do kremacji autor uważa, że nie stanowi ona problemu religijnego, ale raczej problem ludzki i kulturowy.

Il rito delle esequie. La rinnovata traduzione dei testi eucologici („Obrzędy pogrzebu. Odnowione tłumaczenie tekstów euchologicznych”, s. 71–85) — w tym

studium P. Sorci wyjaśnia, że nowe wydanie obrzędów w języku włoskim jest oparte na typycznym wydaniu w języku łacińskim, zgodnie z wytycznymi instrukcji *Liturgiam authenticam*. W nowym tłumaczeniu oracji starano się zachować teocentryzm i język symboliczny, odpowiadający tekstom oryginalnym. Z troszczonej o tłumaczenie wierne i dosłowne, co spowodowało, że powstał rytuał, który jest bardziej wierny oryginałowi i bogatszy teologicznie od rytuału wcześniejszego.

Kolejny artykuł opatrzony został tytułem: *Richieste della famiglia e proposte della Chiesa. Punti fermi per una pastorale dei funerali* („Wymagania rodziny i propozycje Kościoła. Stałe punkty dla duszpasterstwa pogrzebowego”, s. 86–105). Gianni Cavagnoli podkreśla, że w drugim wydaniu obrzędów pogrzebowych większość modlitw dotyczy wyłącznie zmarłej osoby w różnych okolicznościach śmierci, a dość rzadko odnosi się do jej rodziny, która jest podmiotem celebracji. Trudnym dla rodziny jest moment zamykania trumny. Ta czynność powinna być przeżywana w świetle słowa Bożego i chrześcijańskiej nadziei. Inne momenty trudne, to modlitwa w domu zmarłego i złożenie ciała w grobie. Te momenty sprzyjają umocnieniu wiary chrześcijańskiej.

Livio Carrer przybliży rolę, funkcję i perspektywy obrzędowości pogrzebu w drugim wydaniu rytuału pogrzebowego w języku włoskim (*La seconda edizione italiana del Rito delle esequie: ruolo, funzione e prospettive nella ritualità funebre*, s. 106–117). Zwraca on uwagę na zmiany w myśleniu i postępowaniu ludzi XXI w. w obliczu śmierci. Wspomina o formach celebrowania śmierci w społeczeństwie zachodnim i docenia drugą edycję obrzędów, gdyż odpowiadają potrzebom antropologicznym i duchowym człowieka stojącego w obliczu śmierci.

„Jakie ma być przepowiadanie w czasie pogrzebu? Ma to być homilia czy mowa pochwalna?” (*Quale predicazione nel „Rito delle esequie”? Omelia o elogio?*, s. 118–135) — nad tym problemem pochyla się Fabio Trudu. Niektóre publikacje z ostatnich lat na temat pogrzebu ukazują związek życia z liturgią i podkreślają, że w przepowiadaniu nie należy pomijać zmarłej osoby i jej rodziny oraz innych uczestników celebracji. Homilia pogrzebowa ma być komentarzem do tekstów biblijnych, ma być głoszeniem wiary Kościoła w świetle paschalnego misterium. Rubryka rytuału wyraźnie mówi, że homilia nie może mieć formy i stylu mowy pochwalnej. Ma to zatem być błogosławienie Boga za to, co zdołał w życiu zmarłego. Głoszący homilię powinien posiadać informacje o osobie zmarłej i w mówieniu o tej osobie winien zachować umiar i równowagę.

Valeria Trapani w nocie pt. *La partecipazione alle esequie dei cristiani non praticanti* („Udział w pogrzebie osób niepraktykujących”, s. 137–143) przypomina, że rytuał we wprowadzeniu nawiązuje do osób niepraktykujących, podkreślając, iż kapłani są sługami Ewangelii Chrystusa dla wszystkich. Niekiedy mogą zaistnieć takie sytuacje, w których należałoby pominać sprawowanie Eucharystii.

Bp Felice Molfetta dostrzega w kremacji ryzyko dla chrześcijańskiej antropologii (*Irischi della cremazione per l'antropologia cristiana*, s. 144–153). Omawia zmiany, jakie zaszły w ostatnich latach w podejściu do śmierci i celebracji pogrzebu. Chodzi tu o kremację, przechowywanie i rozsypywanie prochów. Ta ostatnia czynność jest zakazana przez Kościół ze względu na przeszkody ideologiczne, takie jak panteizm i naturalizm. Ponadto należy podkreślić znaczenie cmentarzy, które są miejscami pamięci, gdzie żyje refleksja nad śmiercią i losem zmarłych.

Na temat zmarłych i pobożności ludowej (*Defunti e pietà popolare*, s. 154–163) pisze Corrado Maggioni. Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii poświęca zmarłym cały rozdział. Znaki i rodzaje pobożności ludowej towarzyszące wydarzeniu śmierci, oparte na wierze w Chrystusa i na komunii żywych ze zmarłymi, odnoszą się do konkretnych przestrzeni (dom, cmentarz). Autor wylicza dni szczególnej pamięci o zmarłej osobie. Trzeci dzień przypomina zmartwychwstanie Chrystusa; siódmy dzień kojarzy się z siedmioma dniami żałoby po śmierci Jakuba (Rdz 50,10); trzydziesty dzień to związek z opłakiwaniem przez 30 dni śmierci Aarona i Mojżesza (Lb 20,30; Pwt 34,8). Za zmarłych ofiarujemy Msze św. i odpusty.

Daniele Sabino w swoich rozważaniach skupia się na celebracji Paschy jako posługi umocnienia objawiającej się w śpiewie i muzyce w chrześcijańskich obrzędach pogrzebowych (*Celebrazione della Pasqua, ministero del conforto. Canto e musica nei riti delle esequie cristiane*, s. 164–181). W drugim wydaniu obrzędów w języku włoskim zaznaczono, że pogrzeb, na ile to jest możliwe, powinien być celebrowany ze śpiewem. Śpiew niesie ze sobą pocieszenie i odprężenie; słuchanie zaś muzyki stanowi „przyjemność” w sensie realnym i fizyczno-psychologicznym. Przez muzykę i śpiew można głosić królestwo Boże. Autor przytacza tytuły pieśni, które wykonuje się podczas pogrzebu.

Kolejna nota kieruje uwagę czytelnika na ikonografię i ikonologię drugiego wydania obrzędów pogrzebu w języku włoskim (*Iconografia e iconologia nella seconda edizione italiana dell' „Ordo exsequiarum”*, s. 182–218). Ten stosunkowo obszerny artykuł autorstwa Maurizio Barby skupia się na analizie ilustracji zawartych w rytuale pogrzebowym, a pochodzących z „Bramy Modlitwy” wykonanej z brązu przez rzeźbiarza Lello Scorzelli w latach 1968–1971. Brama, pobłogosławiona przez Pawła VI w 1972 r., znajduje się na murze obwodowym Bazyliki Świętego Piotra, na początku korytarza przy placu św. Marty. Obok różnych scen biblijnych, są tam cztery modlitwy: *Pater noster*, *Benedictus*, *Magnificat* i *Nunc dimittis*. Sceny z bramy komentowane są w znacznym stopniu w oparciu o perykopy biblijne.

Zeszyt kończy się artykułem autorstwa Egidio Miragoliego pt. *Rito delle esequie e cremazione: legislazione civile e scelte pastorali* („Obrzędy pogrzebu i kremacja: prawodawstwo cywilne i wybory duszpasterskie”, s. 219–227). Obok tradycyjnego grzebania ciał w ziemi i grobowcach istnieje możliwość kremacji, tak w prawie cy-

wilnym, jak i w Kościele. Obrzędy pogrzebu w języku włoskim omawiają również tę drugą możliwość i zawierają dostosowane teksty i modlitwy. Kremacja pojawiła się w niektórych krajach Europy w II poł. XIX w. W 1987 r. we Włoszech wprowadzono kremację bezpłatnie, ale od 2001 r. należy za nią płacić. W 1990 r. zdecydowano, że kremacja jest dopuszczalna jedynie w przypadku wcześniejszej woli zmarłego lub woli współmałżonka albo najbliższego krewnego.

Drugi zeszyt dwumiesięcznika koncentruje się na adhortacji *Verbum Domini* Benedykta XVI. Abp Nicola Eterović wyraża przekonanie, że owoce synodu na temat słowa Bożego będą bardziej widoczne wraz z upływem czasu. Píše on o przygotowaniach do synodu, które rozpoczęły się w 2005 r., i o walorach adhortacji oraz roli słowa Bożego w Kościele. Artykuł nosi tytuł: „*Verbum Domini*”. *Iter sinodale e vita della Chiesa* („*Verbum Domini*. Droga synodalna i życie Kościoła”, s. 245–259).

Martin Klöckener bada relację Biblii do liturgii w świetle adhortacji apostołskiej *Verbum Domini* (*Bibbia e liturgia. Quale relazione alla luce dell'esortazione apostolica „Verbum Domini”*, s. 260–277). Na przestrzeni historii relacja między Biblią a liturgią została ukazana bardzo obszernie, chociaż nie zawsze z jednolitymi skutkami. W wyniku decyzji ostatniego Soboru i wytycznych ruchu liturgicznego ta relacja stała się ściślejsza i bardziej obecna w każdej celebracji liturgicznej. W adhortacji została ona na nowo wyeksponowana. Podkreślono, że obok czytań i psalmów większość formuł i aklamacji ma swoje źródło w tekstach biblijnych.

Kolejne studium dotyczy głoszenia słowa Bożego światu, który tego słowa potrzebuje („*Verbum mundo*”. *La Parola-persona di cui il mondo ha bisogno*, s. 278–290). Paolo Carolii zamieścił w tytule wyrazy, które znajdują się w trzeciej części adhortacji *Verbum Domini*. Słowo Boże rozumiane jako osoba Jezusa Chrystusa powinno być „słowem Boga-osoby”, by mogło być autentycznie głoszone. Osoba Słowa jest w swej śmierci i zmartwychwstaniu pełnym objawieniem Boga i można Ją spotkać w całkowitym oddaniu się Bożej miłości. W centrum każdego ewangelicznego świadectwa jest wydarzenie paschalne, w którego świetle znajduje się przepowiadanie moralne Jezusa i uobecnienie się doświadczenie moralne człowieka odpowiadającego „całym sercem” na miłość Boga.

Mauro Mantovani skupia swoje studium na „słowie żywym i skutecznym” dla współczesnych horyzontów kulturalnych („*Una parola viva ed efficace*” *anche per l'odierno orizzonte culturale*, s. 291–306). Ogranicza się on do pierwszej części adhortacji *Verbum Domini* i naświetla aktualny dialog filozoficzny i kulturalny w aspekcie relacji między wiarą a rozumem. Bóg przemawia do człowieka i odpowiada na jego prośby. Humanizm bez Boga jest „humanizmem nieludzkim”. Słowo Boże powoduje budowanie nowego humanizmu i ma ono wymiar kosmiczny. Brak hermeneutyki wiary w odniesieniu do Pisma Świętego zubaża życie duchowe i działal-

ność duszpasterską. W Biblii zawarte są wartości antropologiczne i filozoficzne, mające pozytywny wpływ na ludzkość.

W artykule pt. *La parola di Dio celebrata. Dalla „Sacrosanctum Concilium” alla „Verbum Domini”* („Słowo Boże celebrowane. Od *Sacrosanctum Concilium* do *Verbum Domini*”, s. 307–320) Matiàs Augé powiada, że Chrystus jest obecny w słowie i to On przemawia, gdy w Kościele czyta się Pismo Święte, a zwłaszcza Ewangelię, która jest szczytem liturgii słowa. O tej obecności mówi *Sacrosanctum Concilium* oraz inne dokumenty soborowe i posoborowe. Słowo celebrowane staje się sakramentem. W centrum relacji między słowem Bożym i sakramentami znajduje się Eucharystia.

Liturgia, luogo privilegiato della parola di Dio. Considerazioni tra animazione liturgica e inculturazione („Liturgia jako uprzywilejowana przestrzeń dla słowa Bożego. Rozważania o animacji liturgicznej i inkulturacji”, s. 321–331) — to tytuł artykułu Damásio Medeirosa. Adhortacja *Verbum Domini* podkreśla związek zachodzący między słowem Bożym i liturgią. W świetle tej adhortacji należy ustalić relacje zachodzące między animacją liturgiczną i *lectio divina* oraz *lectio liturgica*. Liturgia ze swej natury posiada skuteczność pedagogiczną, ponieważ wprowadza wiernych w poznanie sprawowanego misterium. Kościół zaś wciela Ewangelię w różne kultury i równocześnie wprowadza do swej wspólnoty ludy wraz z ich kulturą. Komunia ze słowem Bożym wprowadza nas w komunie z Kościołem, który żyje tym słowem.

Pierwsza nota zeszytu, autorstwa Cesare Bissoli, zatytułowana jest *Giovani e Dio: possono parlarsi? La pista interessante offerta dalla „Verbum Domini”* („Młodzież i Bóg: wzajemna rozmowa? Ślady ciekawej propozycji płynącej z *Verbum Domini*”, s. 333–341). Świat młodzieży również potrzebuje słowa Bożego, o czym mówi wyraźnie nr 104 adhortacji. Synod zwrócił uwagę na głoszenie słowa Bożego nowym pokoleniom. Ludzie młodzi pytają o sens życia i o kierunek, jaki należy nadać swojej egzystencji. Na te kwestie odpowiada Bóg swoim słowem wyrażonym przez Jezusa, proroków i apostołów, które jest głoszone współcześnie. Ludzie młodzi są dzisiaj otwarci na słowo Boże i na poznawanie Jezusa, dlatego taką postawę należy wykorzystać i pomagać im przez edukację.

Corrado Pastore pisze na temat animacji biblijnej w duszpasterstwie w świetle *Verbum Domini* (*Animazione biblica della pastorale alla luce di „Verbum Domini”*, s. 342–357). W I poł. XX w. rozwinął się w Kościele katolickim ruch biblijny wraz z ruchem patrystycznym i liturgicznym. Adhortacja w rozdziale VI propaguje apostołat biblijny, który po Soborze stał się duszpasterstwem biblijnym. Słowo Boże powinno zajmować miejsce centralne w życiu Kościoła. Wyrażenie „duszpasterstwo biblijne” pojawia się w latach osiemdziesiątych i oznacza różne działania w kierunku ożywienia obecności Biblii w życiu wiernych. Adhortacja nie wyjaśnia

bezpośrednio, czym jest animacja biblijna, a jedynie ogranicza się do ukazania jej celu.

Il nesso tra „omelia divina” e catechesi: la mistagogia della Parola come „eco del Verbum in Ecclesia” („Związek między «boską homilią» i katechezą: mistagogia Słowa jako «echo Słowa w Kościele»”, s. 358–367) — w tym opracowaniu Antonio Romano wykazuje, że mistagogia stanowi istotny element wzajemnej relacji katechezy i liturgii. Homilia staje się „boska”, ponieważ stanowi istotną część Boskiej Liturgii słowa Bożego. Mistagogia jest święta i boska dzięki ożywiającemu słowu, które pozwala żyć, kontemplować, adorować i celebrować. Wymiar narracyjny komunikacji mistagogicznej jest tej samej natury, co historia zbawienia. Mistagogia katechetyczna towarzyszy wierzącemu na trudnej i zobowiązującej drodze zdobywania globalnej wiedzy, prowadzącej do pełnej dojrzałości mistagogicznej słowa słuchanego i przekazywanego.

Pasquale Troia prezentuje notę na temat *Verbum Domini* i śpiewu liturgicznego inspirowanego przez Biblię (*La „Verbum Domini” e „il canto liturgico biblicamente ispirato”*, s. 368–374). W 70 numerze adhortacji papież porusza temat śpiewu inspirowanego przez Biblię, zaznaczając, że w celebracji liturgicznej taki śpiew potrafi wyrazić piękno słowa Bożego. Wnosi do celebracji element radości, podwyższa wartość głoszenia słowa Bożego i jest swego rodzaju sztuką.

Trzeci numer czasopisma obejmuje artykuły o różnej tematyce, które poprzedzono zyciorysami dwóch zmarłych liturgistów — kardynała Virgilio Noè (1922–2011) i Don Amando Cuvy (1920–2012). Uwydatnia się tu zaangażowanie kardynała w sprawy Kościoła i liturgii. Był on od 1970 r. mistrzem ceremonii papieskich i tę funkcję pełnił do końca 1982 r. Od 1984 r. był sekretarzem Kongregacji Kultu Bożego. Ks. Cuvy z kolei uchodził za człowieka pedantycznego i pracowitego. Zasłużył się w sposób szczególny na polu liturgicznym. Był wykładawcą liturgiki i konsultorem *Consilium*.

Pierwsze studium zeszytu, autorstwa bpa Vito Angiuliego, odnosi się do przeżywania misterium paschalnego (*Ut Misterium Paschale vivendo exprimatur*, s. 425–443). Autor stara się rozbudzić w czytelniku wrażliwość liturgiczną na celebrację misterium i jego wcielenie w życie. Podkreśla znaczenie mistagogii w przybliżaniu misterium, w postępie na drodze edukacji chrześcijańskiej, zwłaszcza na polu doświadczenia liturgiczno-sakramentalnego. Liturgia proponuje współczesnemu człowiekowi wyzwolenie się z „ciemnej nocy” poprzez celebrację misterium paschalnego Chrystusa jako centrum życia i zeszytu historii zbawienia.

Bp Paolo Magnani ogniskuje swoje rozważania na osobie kard. Virgilio Noè, w jego 90 urodziny (*Il Cardinale Virgilio Noè, nel novantesimo della sua nascita*, s. 444–460). Jest to spojrzenie na kardynała pod kątem jego działalności liturgicznej. Kard. Noè jest uważany za jednego z głównych protagonistów wprowadzania

reformy liturgicznej w duchu Soboru Watykańskiego II. Przeciwstawia on uroczystemu pięknu i triumfalizmowi piękno proste, rytualne, szlachetne, gdzie człowiek jawi się jako ikona. W osobie kardynała można widzieć służbę liturgii i księcia liturgistów.

Abp Piero Marini wspomina doświadczenia przeżywane podczas celebracji liturgicznych pod przewodnictwem Jana Pawła II (*Memoria di un'esperienza vissuta nelle celebrazioni liturgiche presiedute dal papa Giovanni Paolo II*, s. 461–483). Autor artykułu, będąc przez osiemnaście lat ceremoniarzem papieskim, miał możliwość przygotowywania celebracji papieskich i uczestniczenia w nich w różnych krajach świata. W jego przekonaniu Jan Paweł II poprzez celebracje liturgiczne stał się najbardziej wiarygodnym interpretatorem odnowionej liturgii posoborowej. Papież starał się być obecny w jak największej liczbie wspólnot kościelnych Rzymu i różnych krajów. Za jego pontyfikatu zreformowano obrzędy dotyczące liturgii papieskiej związane z konsystorzem, beatyfikacją i kanonizacją, z wręczeniem paliusza itp. Jan Paweł II zachęca Kościół, aby liturgia była przeżywana jako „źródło i szczyt” życia i działania.

Studium na temat „gry” liturgicznej u Romana Guardiniego i Odo Casela (*Il „gioco” liturgico in Romano Guardini e Odo Casel*, s. 484–509) publikuje Francesco Nasini. Guardini w dziele *O duchu liturgii* akcentuje fakt, że liturgia nie jest moralną instrukcją, ale stanowi przede wszystkim rzeczywistość do „kontemplowania”. Najgłębszy sens liturgii wyraża się w prowadzeniu gry przed Bogiem i w byciu dziełem sztuki. Prawdziwa funkcja edukacyjna liturgii polega na stawaniu przed Bogiem z liturgicznymi czynnościami i gestami. W „grze liturgicznej” człowiek kontempluje misterium Boga objawiającego się w Chrystusie i odkrywa bezinteresowność Boga przekazującego swoją miłość. Odo Casel w dziele pt. *Chrześcijańskie misterium kultu* twierdzi, że chrześcijaństwo nie jest tylko „religią” lub „wyznaniem” w nowszym sensie, tzn. systemem bardziej lub mniej dogmatycznie ustalonych prawd, które się przyjmuje i wyznaje, oraz moralnych przykazań, które się zachowuje lub przynajmniej uznaje. Liturgia jako gra — powiada Casel — posiada bardzo głęboki i poważny sens. Wyraża ona życie Boże na ziemi i reprezentuje człowieka, podobnie jak mądrość Boża igrała przed Bogiem i znajdowała swoją radość przy synach ludzkich (por. Prz 8,30n).

Carlo Prezzolini przybliży kult Trójcy Świętej w opactwie Najświętszego Zbawiciela w Monte Amiata między X a XI w. Bazuje na hipotezach opartych na poszukiwaniach (*Il culto alla Trinità nell'abbazia del Santissimo Salvatore al Monte Amiata fra X e XI secolo. Ipotesi di ricerca*, s. 510–525). Wspomniane opactwo już w okresie od X do XI w. stanowiło ośrodek, w którym opracowywano i rozpowszechniano kult Trójcy. Autor przytacza legendę zapisaną na pergaminie w XII w. o królu Ratchesie i o drzewie, na którym ukazywały się potrójne i pojedyncze światła.

Legenda mówi o początku opactwa. Artykuł zawiera analizę dokumentów historyczno-artystycznych i literackich. W 1035 r. w opactwie poświęcono nowy kościół i sporządzono dokument, który przytacza Prezzolini. Na kult Trójcy wskazuje architektura kościoła, a także dzieło Rabana Maura († 856), *De laudibus crucis*, zawierające liczne akcenty trynitarne, które znajduje się w bibliotece klasztornej.

W notach są trzy krótkie artykuły. Lamberto Maria Crociani przybliży postać i dorobek naukowy świeckiego teologa i liturgisty Tommaso Federiciego, w dziesiątą rocznicę jego śmierci (*Per una prima lettura dell'opera di Tommaso Federici nel decennale della sua morte*, s. 526–535). Federici był wykładowcą na Uniwersytecie *Urbaniana* i w Instytucie Liturgicznym *Sant'Anselmo* w Rzymie. Znał wiele języków. W nauczaniu starał się często eksponować znaczenie zmartwychwstania Chrystusa w życiu odkupionego człowieka.

Przyszła publikacja słownika homiletycznego w Polsce obejmie nowe teksty, do których należy m.in. artykuł Stefano Parentiego pt. *L'omelia nelle liturgie dell'Oriente cristiano* („Homilia w liturgiach chrześcijańskiego Wschodu”, s. 536–540). Jest to dosyć ogólny zarys zagadnienia, które dotyka czasów patrystycznych, okresu średniowiecza i czasów współczesnych. W większości Kościołów homilię głoszono i obecnie się głosi po Ewangelii, zaś w Rosji jest głoszona przed Komunią lub na końcu celebracji.

Ostatnia nota w pobeżny sposób ukazuje roczny rytm roku liturgicznego i codzienny rytm liturgii godzin, które pozostają w ścisłej relacji do Eucharystii. Kościół jest kontynuatorem historii zbawienia w czasie razem z Chrystusem uwielbionym, który żyje poza czasem, w wiecznym „dziś”. Zamieszczony tekst, noszący tytuł: *Tempo e rito: un rapporto per vivere autenticamente* („Czas i ryt: informacja o autentycznym życiu”, s. 541–548), stanowi referat wygłoszony przez Matiasa Augé na sympozjum liturgicznym w dniu 17 maja 2012 r. w Katowicach.

Zawartość czwartego zeszytu obejmuje literaturę liturgiczną. Kilkanaście początkowych stron poświęcono zmarłemu w dniu 21 kwietnia 2012 r. w Genui mons. Ruggero Dalla Mutta, który był diecezjalnym dyrektorem Biura ds. Kultu Bożego i dyrektorem apostolatu liturgicznego w archidiecezji genueńskiej.

W notach bibliograficznych szerzej omówiono publikacje o tematyce historyczno-liturgicznej z lat 2011–2012, które dotyczą takich kwestii, jak brewiarz akwilejsko-triestański z XV w.; liturgie i kultury w czasach Grzegorza Wielkiego i Leona III; studium liturgii chorych; Święty Grób w Jerozolimie; celebracja Mszy w formie zwyczajnej i nadzwyczajnej; sztuka celebrowania. Inne publikacje omówione zostały w sposób krótki i w zeszycie przeznaczono dla nich ponad 70 stron.